

Članek na več nivojih pregleduje potek literarnozgodovinske recepcije Primoža Trubarja od konca 18. do srede 20. stoletja. Najprej ugotavlja, kako in kdaj je napredovalo poznavanje Trubarjeve biografije in bibliografije. Ta material je bil vsakokratno izhodišče za različne literarno- in kulturnozgodovinske interpretacije. Na začetku je bil pri vseh v ospredju Trubarjev pomen za razvoj slovenskega jezika in književnosti. V 2. polovici 19. stoletja so se interpretacije in vrednostne ocene razhajale, ker so upoštevale predvsem vidik Trubarjeve religiozno-nazorske opredelitve. V 1. polovici 20. stoletja je spet prevladala pozitivna recepcija, ki je postavila v ospredje zgodovinski pomen Trubarja za razvoj nacionalne literature in nacionalne zavesti. Nihanje literarnozgodovinske recepcije v pozitivno ali negativno smer je povezano s sočasnimi idejnimi tokovi, pri katerih je bila udeležena tudi literarna veda.

Ob praznovanju štiristoletnice Trubarjeve smrti sta bila njegova osebnost in delo deležna posebne pozornosti v znanosti, publicistiki in sploh v javnem življenju. Ob raznovrstnih prizadevanjih, ki so podčrtovala njegov zgodovinski pomen, si je morda težko zamisliti, da je bil Trubar pred kakimi sto leti in tudi še denimo ob štiristoletnici rojstva povod za silovite znanstvene in ideološke kontroverze. Za razumevanje njegove današnje vloge ni povsem odveč vedeti, kako je potekala recepcija njegovega dela v prejšnjih fazah. Trubar pa ni bil predmet raziskovanja samo v filologiji in literarni vedi, temveč tudi v kulturni, verski, celo politični zgodovini, in to ne le v slovenskem, temveč tudi v drugih jezikovno-kulturnih območjih, najbolj v hrvaškem in nemškem. Ne glede na različne referencialne okvire je bilo med temi strokami in območji veliko medsebojnih vplivov. Navzlic temu si prizadeva ta spis ostati kolikor mogoče v mejah starejše slovenske literarne vede: s tem ne čisto preciznim izrazom zaznamuje obdobje od začetkov literarnozgodovinskega raziskovanja v drugi polovici 18. stoletja približno do srede 20. stoletja, torej do časa, ko je osnovni ton raziskovanju še dajala generacija znanstvenikov, ki so utemeljili slovensko literarno vedo kot predmetno in metodično samostojno, historično-empirično disciplino, notranje strukturirano po načelih poznega pozitivizma, modificiranega z nekaterimi duhovno- in socialnogo-zgodovinskimi pogledi.

Če hočemo razumeti nekdanje kontroverze ob Trubarju, jih moramo postaviti v kontekst razvoja stroke. Toda tega tukaj ni mogoče in tudi ni treba izčrpno obdelati. Namesto tega naj samo spomnim na temeljno Murkovo raziskovalno poročilo iz l. 1925–27, na vrsto Kidričevih razprav, člankov in polemik, na Ruplove, Slodnjakove in Berčičeve dodatke, iz nemškega območja denimo na prispevek Balduina Sarie, in nazadnje na vrsto novejših razprav in referatov, ki so bili namenjeni za znanstvena srečanja v zadnjih letih, posvečena jubilejem slovenske reformacije.¹ Poleg tega naj naštejem najplodnejše faze v dosedanjem raziskovanju Trubarja: to so bila najprej tri desetletja na prehodu iz 18. v 19. stoletje (približno 1780–1810), nato druga polovica 19. stoletja in nanjo se navezujoča prva tri desetletja 20. stoletja z odločilnim preobratom okrog jubilejnega leta 1908; in naposled novejši razdobje okrog l. 1950 ter nato približno od zgodnjih šestdesetih let naprej.

Za začetek si poskušajmo v glavnih potezih obnoviti, kdaj in kako je raziskovanje Trubarja napravilo prve korake k obvladovanju svoje snovi, se pravi, kako je napredovalo poznavanje Trubarjeve biografije in bibliografije; šele potem se bomo lotili kompleksnih vprašanj predstavitve, interpretacije in vrednotenja.

Po danes veljavnih bibliografskih dognanjih² obsega Trubarjev opus 25 slovenskih knjig, poleg tega eno nemško knjigo in še več samostojnih prispevkov ali prevajalskih predlog za 13 hrvaških oz. srbskih knjig; posamezne njegove pesmi so vključene še v 3 slovenske knjige drugih izdajateljev, celoto opusa pa zaokroža 90 doslej znanih pisem in nekaj listin.³ V nadaljnjem se zaradi boljše preglednosti omejujem samo na slovenske knjige in puščam ob strani druge objave, pisma in dokumente.

Pred dvesto leti je bil znan samo majhen del tega opusa. Zgodnje raziskave, ki so se takrat začele na današnjem slovenskem območju, so se opirale na ohranjene Trubarjeve knjige in na podatke o njih v sekundarni literaturi. Oba vira sta bila dokaj skopa.⁴ V takrat ustanovljeni ljubljanski licejski knjižnici, prednici današnje NUK, so bili ohranjeni samo trije naslovi slovenske protestantike: Dalmatinova *Biblija*, Bohoričeva slovnica in Trubarjev prevod Luthrove *Hišne postile*. V vseh večjih bibliotekah današnjega slovenskega ozemlja pa je bilo dostopnih največ 7 naslovov, med njimi od Trubarjevih samo še *Psalter* iz l. 1566. Poleg tega je bilo marsikaj skrito v zasebni lasti, založeno in pozabljeno; toda starejše domneve, da naj bi se bila bodisi v ljubljanski škofiji bodisi v jezuitskem kolegiju ohranila dokaj popolna zbirka slovenske protestantike, so se izkazale kot neutemeljene. – Kar zadeva drugi vir, domače zgodovinopisje, je reformacijo obširneje obravnaval samo Valvasor. Med drugim je sestavil seznam kranjskih pisateljev in v njem naštel naslove 8 Trubarjevih knjig, med katerimi je vsaj eden napačen, nekaj pa približnih, tako da ne omogočajo natančne identifikacije.⁵ Na Slovenskem v tem času še niso poznali in upoštevali nemških in drugih tujih virov, zato je bila po naslovih znana kvečjemu četrtnina Trubarjevih del.

Že v naslednjih treh desetletjih pa je bibliografsko evidentiranje Trubarjevih knjig močno napredovalo.⁶ Pod vplivom ideoloških gesel t.i. narodnega preroda se je začelo sistematično zbiranje knjižnih del naših protestantov in podatkov o njih. Zbiralci so posegli tudi čez meje domačega območja v bližnja in bolj oddaljena tuja nahajališča, kot npr. v Gradec in na Dunaj. Mentor in organizator prerodnega gibanja Zois si je že l. 1782 ogledal južnoslovanske reformacijske tiske celo v tübinski univerzitetni knjižnici.⁷ Ta proces se je bistveno pospešil, ko so bili vzpostavljeni stiki med pobudniki slovenskega narodnega preroda in zastopniki podobnih teženj drugje ter začetniki znanstvene slavistike v drugih deželah: tako je bila pritegnjena v obdelavo še vrsta drugih nahajališč, virov ter sekundarne literature. Plodno je bilo posebej iskanje v nemških deželah: medtem ko je v območju pod habsburško vladavino protireformacija temeljito pospravila slovenske reformacijske tiske, so se v knjižnicah protestantskih nemških mest, univerz in dvorov ohranili, in ta hranilišča so v dobi razsvetljenstva postala dostopna za znanstveno delo.

Največ zaslug za izpopolnitev bibliografije Primoža Trubarja in slovenske reformacije imajo v tej dobi Josef Dobrovský, Christian Friedrich Schnurrer in Jernej Kopitar.

Dobrovský, čigar interesni krog je zajemal celotno območje slovanskih jezikov in književnosti, je že od l. 1778 iskal in opisoval ohranjene primerke slovenske in južnoslovanske protestantike, zbiral o njih informacije od poznavalcev, registriral in kritično preverjal strokovno literaturo. Svoje ugotovitve je deloma sproti objavljaj, še dosti več pa jih je zabeležil v pismih.⁸ Pomen njegove korespondence s Kopitarjem za razvoj slavistike je splošno znan, za naš problem pa so zanimiva že njegova zgodnejša pisma. Med drugim je bil povezan tudi s tübinskim raziskovalcem našega protestantskega tiska Schnurrerjem.

Schnurrerju priznavajo še danes velik pomen za raziskovanje naše reformacije. To velja tudi za območje bibliografije; toda vsaj za Trubarjevo bibliografijo je Schnurrer dosti bolj sistematično obdeloval tisto, kar so zbrali že njegovi predhodniki, kakor da bi bil sam prispeval kaj novega.⁹ Pa vendar je tedanja slavistika na široko recipirala Schnurrerjevo delo, medtem ko je za njegove predhodnike komaj slišala. Dosti zaslug za to imata Dobrovský in Kopitar. Tudi Zoisov krog v Ljubljani je že kmalu spoznal Schnurrerjevo delo: Kopitar ga je uporabljal in citiral že pred odhodom na Dunaj.¹⁰

V Kopitarjevi slovnici iz l. 1809 so sumirana dotedanja slovenska in tuja bibliografska spoznanja; med drugim je upošteval tudi nekatera Pohlina odkritja.^{10a} Sam pa je pri pregledu dunajske dvorne knjižnice našel in opisal zgodnja Trubarjeva dela, ki jih je Schnurrer poznal samo po aktih, in pojasnil Schnurrerjeve zmete o njihovem zaporedju in številu.¹¹ Poznejši bibliografi in literarni zgodovinarji dolgo niso mogli dodati temu nič novega, in tudi v Čopovi oz. Šafarjkovi zgodovini slovenske književnosti so navedeni samo obširnejši in bolj sistematični opisi že znanih Trubarjevih naslovov z malenkostnimi dopolnitvami.¹² Nova kritična izdaja Čopove korespondence, v kateri je prvič v celoti objavljen Čopov spis *Die Literatur der Winden*, ki je rabil Šafarjku kot rokopisna predloga, potrjuje te sklepe: Čop sploh ni sam sestavljal spiska Trubarjevih del, temveč se je skliceval predvsem na Kopitarja in na druge temeljne vire oz. literaturo.¹³

Po tem razmahu je spoznavanje Trubarjeve bibliografije zastalo in spet napredovalo šele v drugi polovici 19. stoletja. Največ so mu prispevali Theodor Elze¹⁴ in poleg njega še nekaj slavistov iz dunajske filološke šole. V tem času je prišlo v evidenco pet od sedmih Trubarjevih slovenskih knjig, ki Kopitarju še niso bile znane.¹⁵

V prvih desetletjih 20. stoletja je France Kidrič opravil temeljit kritičen pretres, s čimer je utrdil bibliografsko ogrodje Trubarjevega dela in mu dodal opise vseh ohranjenih primerkov z nahajališči in literaturo.¹⁶ Šele ponovno sistematično iskanje v dveh naletih, ki ga je v 50. letih vodil Mirko Rupel in v 60. letih povzel Branko Berčič,¹⁷ je dopolnilo in korigiralo Kidričev prikaz, odkrilo pa tudi dve dotlej še povsem neznani Trubarjevi knjigi in vrsto dodatnih primerkov že znanih naslovov.

Navzlic tako natančno opravljenemu delu nadaljnje prizadevanje še vedno ni odveč. Toliko novih najdb, kolikor jih je v petdesetih letih nabral Rupel, se ne moremo več nadejati. Toda srečno naključje, po katerem je l. 1971 prišel na dan nov primerek *Cerkovne ordninge* v vatikanski biblioteki,¹⁸ opozarja, da celo najbolj znana nahajališča še niso povsem izčrpana. To utegne veljati tudi za Tübingen. Dobrovský je npr. že l. 1792 dobil zanesljive podatke o izvodih petih Trubarjevih knjig v nekdanjem plemiškem vzgajališču, imenovanem "Collegium illustre"; to najdišče je ostalo tedanji in poznejši strokovni literaturi skoraj povsem neznano, pa tudi nadaljnja usoda teh izvodov še ni povsem razjasnjena.¹⁹

Naš pregled se vprašanj Trubarjeve bibliografije pravzaprav samo dotika in ne posega v problemne evidence, identifikacije in klasifikacije njegovih del, ki so povzročali raziskovalcem nemalo težav. Vrsta knjig ima podobne naslove: kadar je v njih denimo beseda "katekizem", jih je bilo pri pomanjkljivih opisih zelo težko identificirati. Prozne katekizme je bilo mogoče ločiti od pesmaric, ki so tudi poimenovane s to besedo, šele tedaj, ko so bile knjige odkrite in dostopne ali vsaj natančno opisane. Veliko preglavic je delalo zaporedje posameznih izdaj protestantske pesmarice in ugotavljanje njihovih avtorjev ter izdajateljev, delno zaradi knjige *Ene duhovne pejsni* iz l. 1563, ki je izšla s Trubarjevim imenom v naslovu, čeprav proti njegovi volji, delno zaradi Trubarjevega štetja izdaj, ki je npr. še Elzeju vsilje-

valo sklep, da je med izdajama iz l. 1567 in 1574 morala iziti še ena.²⁰ Zlasti starejšim neslovenskim raziskovalcem je povzročalo hude težave tudi ločevanje Trubarjevih slovenskih knjig od hrvaških, ki so mu jih včasih pripisovali,²¹ in ugotavljanje soavtorskih deležev, npr. v izdajah biblijskega zavoda v Urachu. Nazadnje lahko kot zanimivost omenimo, da so bibliografi od vsega začetka zelo zaupali Trubarjevemu lastnemu pričevanju. Tako so na podlagi njegovih izjav in trditev nekaterih sodobnikov ves čas verjeli v obstoj dveh knjig – *Cerkovne ordninge* in *Formule concordiae*. Primerka *Cerkovne ordninge* so našli šele ob koncu 19. stoletja,²² medtem ko *Formule concordiae* še vedno velja za pogrešano; a o tem, da je bila res natisnjena v slovenščini in ne morda samo prevedena v rokopisu, ne dvomi skoraj nihče.

Biografska vprašanja

Trubarjeva biografika se začenja že zelo zgodaj. Prvo sklenjeno poročilo o njegovi življenjski poti je sestavil njegov dolgoletni znanec in sodelavec, tūbinški teolog Jakob Andreae v nagrobni pridigi ob Trubarjevem pogrebu l. 1586;²³ to je objavil že l. 1588 Matija Trost v slovenskem prevodu.²⁴ Kakih sto let pozneje je pisal Valvasor prve prispevke za Trubarjev življenjepis z znanstveno ambicijo, seveda ne v sklenjeni obliki biografskega orisa, temveč vpletene na ustreznih mestih v zgodovino reformacije na Kranjskem, v pregled kranjskih pisateljev ter v opise krajev.²⁵ Biografska prizadevanja se nadaljujejo bolj ali manj kontinuirano šele od poznega 18. stoletja. Kljub dolgi tradiciji pa je izčrpno znanstveno biografijo napisal šele Rupel sredi 20. stoletja.

V starejšem življenjepisnem izročilu o Trubarju je mogoče razločiti dve liniji, katerih ena, v nemškem prostoru, se opira na Andreaeja in pozneje tu in tam pritegne tudi Valvasorja, druga, v slovenskem prostoru, pa izhaja skoraj izključno iz Valvasorja, ker Andreaeja ne pozna.²⁶ Morebitne druge variante iz kranjskih virov, zlasti izpod peresa škofa Hrena ali iz njegove okolice, so po prvem razmahu protireformacije zatonile v pozabo in je njihov odmev mogoče zaslediti šele v drugi polovici 19. stoletja, ko so jih spet potegnile na dan arhivske raziskave.²⁷

Schnurrer, čigar delo pomeni preobrat v Trubarjevi biografiki, je po dokumentarnem gradivu samostojno raziskoval čas po Trubarjevem begu v Nemčijo in predvsem čas delovanja v uraškem zavodu, za prejšnje življenjsko obdobje pa se je opiral na dognanja predhodnikov. Pri tem je združeval Andreaejevo in Valvasorjevo verzijo, toda to kombinacijo je po lastnem priznanju našel že pri zgodovinarju luteranske cerkve v Avstriji Bernhardu Raupachu.²⁸

Schnurrerjevo delo je bilo močno razširjeno in je dolga desetletja veljalo za merodajno. Odločilne zasluge za to ima predvsem Dobrovský, za njim pa Kopitar, Čop in Šafarík. Dobrovský je v svojem *Slavinu* iz l. 1806 skoraj dobesedno povzel Schnurrerjeve biografske odlomke o Trubarju, Ungnadu, Konzulu in Dalmati, le drugače jih je povezal in zaokrožil.²⁹ Kopitar je širil dela Dobrovskega; Trubarjevi biografiji je dodal važen detalj z opozorilom na njegovo šolanje na Reki.³⁰ Precej skrajšan povzetek po Dobrovškem je med prvimi objavil Janez Nepomuk Primic v svojem *Nemško-slovenskem bukvarju* l. 1814, kar je doslej ostalo skoraj neopaženo.³¹ Fragmentaren izvleček iz Schnurrerja je vključen tudi v Metelkovo slovnico iz l. 1825.³² Predvsem na Schnurrerja, pa tudi na Dobrovskega in Kopitarja se je opiral tudi Šafarík v prvi izdaji svoje slovanske literarne zgodovine, ki je izšla leto zatem.³³ Čop v svojih prispevkih za drugo izdajo tega Šafaríkovega dela sploh ni pisal Trubarjeve biografije, temveč je samo podčrtal Schnurrerjev pomen

in opozoril na nekaj važnih mest pri samem Trubarju, pri Andreaeju, Valvasorju in Kopitarju, dodal pa jim je dve samostojni oceni Trubarjevega pomena.³⁴ Šafarík je Čopove dodatke in opozorila interpoliral v verzijo Dobrovskega, ki jo je v celoti prevzel. Potemtakem je v postumni izdaji njegove zgodovine južnoslovanskih literatur iz l. 1864 Trubarjev življenjepis objavljen pravzaprav samo v razširjeni in dopolnjeni Schnurrerjevi verziji.³⁵

Izpopolnitev Trubarjeve biografije so v drugi polovici 19. stoletja omogočile objave arhivskega gradiva in korespondenc ter zgodovinopisna dela o nemški, avstrijski, slovenski in hrvaški reformaciji. Elze je prispeval nekaj podrobnih razprav in nekaj biografskih skic, predvsem pa obširno izdajo pism z dodanim dokumentarnim gradivom, ki je prav zaradi tega še danes nepogrešljiva.³⁶ Ob njem je treba omeniti vsaj še Kostrenčičevo objavo dokumentov in pism o delu biblijskega zavoda v Urachu in Dimitzovo zgodovino Kranjske z dotlej najpodrobnejšim, prav tako izčrpno dokumentiranim prikazom reformacijske dobe.³⁷ Nekaj veljavnih biografskih podatkov in povezav pa so prispevali tudi slovenski publicisti: tako je npr. Lovro Žvab objavil izvlečke iz arhivskega gradiva, s katerimi je bilo mogoče natančno datirati Trubarjevo bivanje v Trstu; toda značilno je, da je to gradivo že dobrih petdeset let prej zbral neki Zoisov tržaški uslužbenec.³⁸

Ob 400-letnici Trubarjevega rojstva se je začelo več kot dvajset let trajajoče Kidričevo raziskovanje.³⁹ Kidrič je prešel od polemike z dotedanjimi prikazi h kritiki najstarejših znanih virov in pritegovanju novih; sistematično je ovrednotil tudi življenjepisne podatke, raztresene po Trubarjevih delih. Njegove glavne ugotovitve so strnjene v obširni razpravi *Ogrodje za biografijo Primoža Trubarja* iz l. 1923, ki je zlasti dognala potek Trubarjevega življenja pred odhodom v izgnanstvo v Nemčijo. Pozneje tudi Rupel ni več spreminjal bistvenih sestavin Kidričevega življenjepisnega ogrodja, seveda pa jih je obravnaval veliko podrobneje in jih obdal z vrsto novo eruiranih, sistematično obdelanih posameznosti.

Toda tudi v Trubarjevi biografiji so še vedno možne dopolnitve in celo presenečenja. O tem priča mdr. dokaz, da je bil Trubar dejansko vpisan na dunajsko univerzo, ki je vključen šele v drugo, nemško izdajo Ruplove monografije o Trubarju iz l. 1965;⁴⁰ to je omogočilo korekturo dotedanjih trditev o Trubarjevi pomanjkljivi šolski izobrazbi. Nadaljnje biografske podrobnosti pa so prišle na dan s petimi nanovo odkritimi Trubarjevimi pismi, ki so zdaj dostopna v novi izdaji pri SAZU.⁴¹

Vprašanja interpretacije in vrednotenja

Ko prehajamo od obvladovanja snovi h kompleksnejšim vprašanjem njene obdelave in prikaza ugotovitev,⁴² je treba med drugim upoštevati, da se je slovenščina v drugi polovici 19. stoletja šele počasi uvajala v znanstveno rabo. Slovenski avtorji so svoja znanstvena dela še vedno objavljali večinoma v nemščini. Slovensko pisana literarnozgodovinska dela so bila namenjena predvsem šolski rabi in prosvetljevanju širše, strokovno nekvificirane publike. Če torej ti spisi po eni strani niso dosegali znanstvene ravni mednarodnega raziskovanja reformacije in Trubarja, pa so bili po drugi strani tesno povezani s horizontom pričakovanja pri domači publiki. Zato je toliko bolj zanimivo opazovati, kako so se tu oblikovali interpretativni prikazi in vrednostne sodbe.

Začenjamo z vprašanjem o Trubarjevem prvenstvu.

Vsi raziskovalci seveda priznavajo evidentno dejstvo, da se s Trubarjem začenja sklenjeno pisanje, tiskanje in izdajanje slovenskih knjig. Mnenja pa

se razhajajo ob vprašanju, ali to pomeni dejanski začetek slovenske književnosti ali samo začetek ene njene dobe.

V Kopitarjevi slovnici iz l. 1809 je zadeva videti še preprosta. V dobi reformacije je bila po Kopitarju slovenščina (oziroma "naše narečje") prvič zapisana in natisnjena.⁴³ Zato primerja Kopitar Trubarja s Kolumbom, in ta primerjava se vztrajno ponavlja v naslednjih sto letih.⁴⁴ Seveda Kopitar takrat še ni poznal nobenega slovenskega srednjeveškega rokopisa in tudi odkritje Brižinskih spomenikov, ki je sledilo kmalu zatem, ni bistveno spremenilo pogleda na Trubarjevo prvenstvo. Čop in Šafarik npr. nedvoumno začenjata zaporedje slovenskih pisateljev s Trubarjem.⁴⁵

Ta podoba se začne spreminjati sredi 19. stoletja. V literarnozgodovinskih pregledih od Janežiča (1854) do Glaserja (1894) se pojavlja kot najzgodnejši sestavni del slovenske slovstvene preteklosti tudi starocerkvenoslovansko slovstvo.⁴⁶ Znanstveno oporo za to je dajala Kopitarjeva in Miklošičeva karantansko-panonska teorija o izvoru starocerkvenoslovanske, po kateri je današnja slovenščina njena neposredna naslednica ali "hči", zato ju imenujejo kar staroslovenščina in novoslovenščina. Glede na to bi lahko Trubar pomenil samo začetek novejšega dela celotne slovenske književnosti, t. i. novoslovenskega slovstva, s čimer pa je njegovo prvenstvo relativirano. Ta dvodelna shema je bila opuščena šele na prelomu stoletja

Na drugi strani je odkrivanje slovenskih srednjeveških rokopisov, bistveno različnih od starocerkvenoslovanskih, dajalo povod za nastanek različnih domnev o zgodnji rabi slovenščine v cerkvah, samostanih, šolah, uradih in celo na habsburškem dvoru.⁴⁷ Ponekod so se takšne domneve o "slovenščini pred Trubarjem" povezovale tudi s hipotezami o vlogi glagolice na Kranjskem. Izhodišče zanje so našli v starejši tradiciji, ki se sklicuje na posamezne izjave nekaterih naših protestantskih piscev, npr. Krelja in Bohoriča, in se vleče v starejšem zgodovinopisju prek Valvasorja in Linharta do Vodnika in še do Erberga.⁴⁸ Te domneve je Kopitar odločno zavračal, tudi Vodnik se je, najbrž pod njegovim vplivom, pozneje odvrnil od njih, in pri Čopu in Šafariku je glagolsko slovstvo povsem ločeno od slovenskega.⁴⁹ Toda v drugi polovici stoletja so te domneve spet oživele, npr. pri Kleinmayru in Marnu.⁵⁰ Cerkveni zgodovinar Josip Gruden jih je na prelomu stoletja razvil do skrajnosti:⁵¹ po njegovem je na Kranjskem v poznem srednjem veku pod vodstvom katoliške cerkve nastalo razvito slovensko-glagolsko cerkveno slovstvo, toda nastop reformacije ga je spodkopal; zaradi tega Trubarjevo delo pač ne more veljati za začetek slovenske književnosti.

Teh hipotetičnih konstrukcij ni bilo mogoče podpreti z zadostnimi dokazi. Znanstvena kritika, predvsem izpod peresa Prijatelja in Kidriča,⁵² jih je zlahka zavrnila kot izraz diletantske želje, da bi začetek nacionalne literature projicirali kar se da daleč v preteklost. Poleg tega pa je bilo mogoče v njih razbrati izrazito ideološko podprte aktualistične tendence. Toda s tem načenjamo problem, ki ga je vredno osvetliti v njegovem širšem obsegu.

Zgodnja domača tradicija, ki jo je začela že protireformacija, je gledala na reformacijo kot krivoversko gibanje izrazito odklonilno. Tako gledanje pa je že Valvasor ublažil v prid historiografski objektivnosti. Ob koncu 18. stoletja je še vrednotenje reformacije preobrnilo pod vplivom prevladujoče razsvetljske ideologije in verske tolerance, ki jo je podpirala tudi državna politika. Za zastopnike našega prerodnega gibanja je imela reformacija predvsem nedvoumno pozitiven jezikovno-kulturni pomen. Za Zoisa npr. sta bila Trubar in Bohorič "naša stara klasika";⁵³ Trubarjevo "vročo ljubezen do domovine" je hvalil tudi Kopitar, ki je sicer rad javno nastopal kot prepričan katoličan;⁵⁴ v t. i. rokopisni pesniški zbirki iz Vrat, nastali l. 1817, je bil Trubar naveden kot eden med petimi največjimi dobrotniki slovenskega

ljudstva;⁵⁵ in za Čopa je bila njegova verska pripadnost vrednostno indifrentna. Toda pozneje, v drugi polovici stoletja, se je dotlej enotno nacionalno gibanje začelo diferencirati na različne nazorsko-politične tokove, in posledice ločevanja duhov so se pokazale tudi v obravnavah reformacije in Trubarja. V času od preloma stoletja do izbruha svetovne vojne so se nasprotja zaostрила do skrajnosti, potem pa se spet razrešila v ponovno prevlado pretežno pozitivnega vrednotenja.

Samo pri površnem opazovanju bi se dalo reči, da so po eni plati privrženci liberalne ideologije projicirali svoj lastni boj za svobodomiselnost in za pravice individua nazaj v upor protestantov zoper vladajočo katoliško cerkev in da so po drugi plati zagovorniki katoliškega svetovnega nazora in iz njega rastoče klerikalne ideologije iskali v reformaciji vedno nove in nove negativne poteze, da bi spodbili njen pomen za nacionalni jezik in kulturo in poudarili nasproti njej vodilno kulturno vlogo katoliške cerkve v srednjem veku in v dobi protireformacije. Vendar je ta kontroverza zavzemala samo del ideološkega polja, ki je vplivalo na literarnozgodovinsko recepcijo reformacije in Trubarja. Njegova nosilna plast je bila slej ko prej nacionalna ideologija, ki se je v tem času posebej zaostreno izražala v dveh problemskih kompleksih: v razmerju slovenstva do čedalje bolj agresivnega nemškega nacionalizma in v dilemi med samo slovensko ali bolj južnoslovansko orientacijo narodnega gibanja.

Pri poskusu, kako podrobneje določiti mesto posameznih literarnozgodovinskih del v tem polju, je treba upoštevati še to: v liberalnem taboru sprva ni bilo profiliranega literarnega zgodovinarja, ki bi se znanstveno ukvarjal z reformacijo, zato je na tej strani najti njene prikaze predvsem v publicistiki in literaturi.⁵⁶ V katoliškem taboru so literarnozgodovinska dela pisali predvsem šolniki in ljudski prosvetitelji, zato so njihovi spisi prežeti z moralno-utilitarno tendenco. Glede obvladovanja snovi pa med nasprotniki ni bilo velike razlike: bolj ali manj so upoštevali ista, dotlej znana dejstva, le interpretirali so jih različno.

Odpad protestantov od »prave vere« je dajal katoliški strani povod za čedalje hujše očitke. Značilno je, kako so se pozicije zaostrele denimo od narodno zavednega škofa in ljudskega vzgojitelja Slomška do profesorja in publicista Marna: če je prvi še l. 1862 trdil, da je Bog obrnil napake protestantov našemu narodu v dobro, je drugi l. 1883 povzdigoval voditelja protireformacije škofa Hrena zavoljo njegovih zaslug za slovensko kulturo visoko nad Trubarja.⁵⁷

Antireformacijska in antitrubarjanska argumentacija je postajala čedalje ostrejša in raznovrstnejša. Trubarju so spet in spet očitali, da je pisal slab, z leksikalnimi in sintaktičnimi germanizmi pokvarjen jezik; to je sicer začel že Kopitar, vendar v čisto drugačnem kontekstu.⁵⁸ Nasproti Trubarju so poskušali izigrati njegova naslednika Bohoriča in Dalmatina kot kulturno pomembnejši in religiozno manj označeni osebnosti. Dejanske povezave med slovensko in nemško reformacijo so začeli interpretirati v škodo slovenske, nekako v tem smislu: pisateljska dejavnost naših protestantov je izhajala iz religiozne propagande, potekala je pod vodstvom nemških protestantskih knezov in cerkva ter pod vplivom tujerodnega plemstva in meščanstva v naših deželah, zato je ostala pretežno katoliškemu slovenskemu ljudstvu tuja. V skrajnem primeru so naši protestanti prikazani zgolj kot epigoni tujega gibanja in kot poslušno orodje tujega plemstva.⁵⁹

Nekoliko drugače je bila formulirana argumentacija, ki je izhajala od že omenjene Grudrove hipoteze o poznosrednjeveškem slovenskem slovstvu v glagolici:⁶⁰ katoliška cerkev je s podpiranjem in razvijanjem tega slovstva opravila svojo zgodovinsko nalogo, reformacija pa je pretrgala ta razvoj in s

tem spodkopala nastajajoče jezikovno-kulturne povezave z drugimi južno-slovanskimi ljudstvi. V tem smislu so preinterpretirali celó jezikovno prakso protestantske cerkve in šole: v njej je bila slovenščina upoštevana samo v naj-nujnejši meri, ker ljudstvo pač ni razumelo nemščine, toda brž ko je bilo mogoče, je slovenščino zamenjala nemščina; v ta namen je tudi Trubar na višku svojega delovanja izdal slovensko-nemški katekizem za šolsko rabo.

Da bi bilo razvrednotenje kar najbolj učinkovito, je bilo treba prenesti napad še na osebnostno področje, in tudi tukaj je bil glavna tarča Trubar kot začetnik reformacije in najizrazitejša osebnost dobe. Josip Gruden, ki je sicer spričo kritik bolj ali manj opustil svojo teorijo o glagolici, je nekaj let pozneje v svoji *Zgodovini slovenskega naroda* dal Trubarju takšno karakteristiko:⁶¹ Trubar ni bil osebnost velikega formata, temveč povprečnež s pomanjkljivim znanjem in nezadostno izobrazbo, brez pravega notranjega zagona in moralne trdnosti, podvržen različnim zunanjim vplivom in igri okoliščin, v kritičnih situacijah misleč bolj na lastno varnost kakor na stvar, ki jo je zastopal. Vsekakor pa bi bilo napačno pripisati takšno negativno sodbo samo versko—svetovnonazorski pripadnosti njenega avtorja. Tudi na drugi strani, pri Franu Ilešiču in pri Josipu Tominšku, namreč lahko najdemo skoraj iste argumente, le da ob različnih povodih služijo drugačnemu namenu.⁶²

Nasproti takšnim trditvam in takšnemu odnosu do Trubarja in reformacije je v letih okrog 400—letnice njegovega rojstva nastopila mlada, večidel socialnodemokratsko orientirana inteligenca, ki so ji določali smer delovanja Ivan Cankar, Ivan Prijatelj in France Kidrič. Ta generacija ali skupina je po eni strani odločilno vplivala na novo utemeljitev odnosa do reformacije in na ponovno ovrednotenje njene vloge kot ene najpomembnejših dob v naši zgodovini, s Trubarjem kot ključno osebnostjo.⁶³ Po drugi strani je v literarno-zgodovinski diskurz vpeljala kriterije znanstvenosti. Z vsem tem je postavila pojav slovenske reformacije v širši kontekst tedanjih političnih, socialnih in duhovnih gibanj in odprla nove možnosti za bodoče obravnave Trubarja, ki so presegle zgolj faktografsko biografijo kakor tudi neutemeljeno ideološko aktualizacijo.

Približno na koncu te nove faze v raziskovanju Trubarja in reformacije, ki je trajala nekako do sredine stoletja, je Kidrič takole strnil svoje temeljne poglede:⁶⁴ Trubar je s svojim delom prvi zavrnil dotedanje podcenjevanje slovenščine, ki da je grob in barbarski jezik, neprimeren za pisanje in branje. Prvi je prenesel protestantsko pojmovanje o nujnosti pridige, službe božje in branja svetega pisma v razumljivem jeziku na slovenske razmere. Prvi je v praksi reševal problem slovenskega knjižnega jezika in pisave. Prvi je tvegala poskus, da bi dal protestantski cerkvi v treh deželah s pretežno slovenskim prebivalstvom enotno ureditev, in jo imenoval »slovenska cerkev«, s čimer je presegel dotedanjo prakso in načelna pojmovanja nemških protestantskih deželnih cerkva. Prvi je načelno in v praksi utemeljil slovensko šolo, s čimer je dosledno nadaljeval svoje delo za slovensko cerkev. Prvi je načelno in v praksi izpričeval svojo pripadnost Slovincem kakor tudi svoj občutek skupnosti z drugimi južnimi Slovani. Glede na vse to je v obči zgodovini reformacije sicer še vedno le skromen, a vnet prirejevalec in razširjevalec tujih idej in form; toda v zgodovini njegovega naroda mu gre zaradi njegovega dela eno prvih mest.

Če sprejmemo te teze kot nekakšen zgoščen povzetek literarnozgodovinskega raziskovanja Trubarja in reformacije v prvi polovici stoletja, lahko trdimo, da je bila z njimi položena ena od trajnih nosilnih plasti tudi še za poznejšo recepcijo Trubarja, vendar pa spričo novih raziskav, dognanj in prikazov seveda ne more več ostati edino veljavna in merodajna.

Razprava je nastala na podlagi referata, prebranega na mednarodnem simpoziju »Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen – Primus Truber und seine Zeit« 6. 11. 1986 na univerzi v Tübingenu.

¹ Matija Murko: *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven*. Slavia (Praga), IV/3 – V/4, 1925–27. Separat: Heidelberg 1927. Gl. zlasti VI. poglavje: Würdigung der bisherigen Literatur über die südslavische Reformation und Gegenreformation. Aufgaben künftiger Forschung. – France Kidrič: *Epilog k Trubarjevemu zborniku*. Naši zapiski VI, 1909. Tudi v: F. Kidrič: *Izbrani spisi III*, Ljubljana 1978. – F. Kidrič: *Ogrodje za biografijo Primoža Trubarja*. (Obenem analiza Andreajevehih, Hrenovih, Rosolenčevih in Valvasorjevih doneskov za biografijo Trubarja). Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede I, 1923. Tudi v: F. Kidrič: *Izbrani spisi I*, Ljubljana 1978. – F. Kidrič: *Bibliografski uvod v zgodovino reformacijske književnosti pri južnih Slovanih v XVI. veku*. Ljubljana 1927 (litografirana skripta). – Mirko Rupel: *Reformacija*. V: *Zgodovina slovenskega slovstva I*, Ljubljana 1956; zlasti str. 258 – Balduin Saria: *Was hat uns Primus Truber heute zu sagen?* München 1963 (Südostdeutsches Kulturwerk, Kleine Südostreihe, Heft 4). – Anton Slodnjak: *Über die nationbildende Kraft der Reformation bei den Slowenen*. V: *Abhandlungen über die slowenische Reformation*, München 1968 (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen, 1). – Branko Berčič: *Das slowenische Wort in den Drucken des 16. Jahrhunderts*. Prav tam. – *Protestantismus bei den Slowenen / Protestantizem pri Slovencih*. Wiener slawistischer Almanach, Sonderband 13, Wien 1984. – *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture XX*, 1984. – 16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Ljubljana 1986 (Obdobja, 6). – *Družbena in kulturna podoba slovenske reformacije*. Ljubljana 1986. – *Simpozij: Slovenci v evropski reformaciji šestnajstega stoletja / Symposium: Die Slowenen in der europäischen Reformation des sechzehnten Jahrhunderts*. Ljubljana 1986.

² Gl.: F. Kidrič: *Ogrodje*, 1923. – F. Kidrič: *Bibliografski uvod*, 1927. – M. Rupel: *Primož Trubar, življenje in delo*. Ljubljana 1962. – M. Rupel: *Primus Truber, Leben und Werk des slowenischen Reformators*. München 1965. – B. Berčič: *Das slowenische Wort*, 1968. – B. Berčič: *Slovenska beseda in slovenski reformacijski avtorji v tiskih 16. stoletja*. V: 16. stoletje – burno obdobje slovenske prebuje. Ljubljana 1984 (Zbornik NUK III). – Jože Rajhman: *Trubar (Truber), Primož*. V: *Slovenski biografski leksikon*, 13. zvezek. Ljubljana 1982.

³ Če štejemo posamezne sestavne dele nekaterih večjih publikacij (zlasti Novega testamenta), ki imajo posebne naslovne strani in so jih tudi posebej vezali in razpečevali, kot samostojne knjige, pridemo seveda do večjih števil.

⁴ Prim. F. Kidrič: *Razvojna linija slovenskega prepoda v prvih razdobjih*. Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede V–VI, 1929; v skrajšani verziji pod naslovom *Ob dvestoletnici slovenske knjige* tudi v: F. Kidrič: *Izbrani spisi I*, 1978. – Prim. tudi: Primož Simoniti: *Med knjigami iz stare gornjegrajske knjižnice*. V: *Zbornik NUK I*, Ljubljana 1974, str. 17–48.

⁵ J. W. Valvasor: *Die Ehre des Hertzogthums Crain*, 1689 (2. izdaja Novo mesto 1877–79; faksimile prve izdaje Ljubljana 1970–74, München 1971–73). VI. knjiga, str. 345–346 (po 2. izd.). Zmotna je trditev, da je Trubar izdal evangelije po Luthrovem prevodu (kar se ponavlja še drugod v starejši strokovni literaturi), katekizmi in Novi testament pa so navedeni le sumarično.

⁶ Prim. F. Kidrič: *Dobrovský in slovenski prepod njegove dobe*, Ljubljana 1930 (Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 7, historični odsek 1), in ustrežna, toda bolj strnjena mesta v Kidričevi *Zgodovini slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti*, Ljubljana 1929–38.

⁷ Gl. J. Kopitar: *Grammatik der Slawischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*. Laibach 1808 (1809). Faksimilirana izdaja: München–Ljubljana 1971, str. 453. – F. Kidrič: *Dobrovský*, str. 47, 168. – F. Kidrič: *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 227.

⁸ Gl. F. Kidrič: *Dobrovský*, passim.

⁹ Christian Friedrich Schnurrer: *Slavischer Buchdruck in Württemberg im 16. Jahrhundert*. Tübingen 1799. – F. Kidrič: *Dobrovský*, passim.

¹⁰ Prim. Kopitar: *Grammatik, Einleitung*, str. XXXII, XXXVI.

^{10a} Gl.: Marci a S. Paduanof... [Bibliotheca Carniolicae...] Priloga k Mittheilungen des historischen Vereins für Krain (Ljubljana), ur. A. Dimitz, 1862. Geslo Truber vulgo Truper, str. 56. — Pohlin je sam našel nekaj primerkov protestantike, poznal je nekatere bibliografske ugotovitve Dobrovskega iz časa pred l. 1800 in korigiral je napačno Valvasorjevo trditev, da so bile vse Trubarjeve knjige z latinico tiskane v Ljubljani.

¹¹ Prim. Kopitar: *Grammatik, Nachschrift*, str. 385 sl.

¹² Pavel Jos. Šafařík's *Geschichte der südslawischen Literatur. Aus dessen handschriftlichem Nachlasse herausgegeben von Josef Jireček. I. Slowenisches und glagolitisches Schriftthum*. Prag 1864.

¹³ Anton Slodnjak — Janko Kos (ur.): *Pisma Matija Čopa II*. Ljubljana 1986 (Korespondence pomembnih Slovencev, 6/II), str. 21–25.

¹⁴ Gl. F. Kidrič: *Elze, Theodor. V: Slovenski biografski leksikon I*, Ljubljana 1925–29.

¹⁵ Po Berčiču 1968 (gl. našo op. 2): *Ta celi catechismus[...] slouenski inu nemshki[...]*, 1567 (Berčičeva št. 18); *Ta celi catechismus, eni psalmi[...]*, 1574 (št. 23); *Try duhouske peissni*, 1575 (št. 25); *Catechismus sdveima islagama*, 1575 (št. 26); *Ta prvi psalm shnega triiemi islagami*, 1579 (št. 33).

¹⁶ Prim. Kidričeve spise, navedene v naši op. 1.

¹⁷ M. Rupel: *Nove najdbe naših protestantik XVI. stoletja*. Ljubljana, 1954 (Dela II. razreda SAZU, 7). — Ustrezni Berčičevi spisi so navedeni v naših op. 1. in 2.

¹⁸ Gl.: Primož Trubar: *Cerkovna ordninga / Primus Truber: Slowenische Kirchenordnung. I. Teil: Text*. München 1973 (faksimilirana izdaja s Trofenikovim uvodom in s sklepno besedo Christoph Weismanna). — O dresdenskem primerku gl. F. Kidrič: *Die protestantische Kirchenordnung der Slowenen im XVI. Jahrhundert*, Heidelberg 1919.

¹⁹ Opozorilo na to hranilišče in primerke v njem: F. Kidrič: *Dobrovský*, str. 168–172. Zadevo podrobneje obravnava D. Dolinar: *Doslej neznani primerki trubarian v Tübingenu?* Jezik in slovstvo 32, 1986/87, št. 7–8, str. 223–230.

²⁰ Gl. npr. Theodor Elze: *Primus Trubers Briefe*. Tübingen 1897. Einleitung: Trubers Leben, str. 13.

²¹ Tako je npr. Dobrovský na začetku svojega znanstvenega delovanja štel Trubarja za Hrvata, ker ga je poznal predvsem po prispevkih v glagolskih in cirilskih knjigah biblijskega zavoda.

²² Gl. F. Kidrič: *Die protestantische Kirchenordnung der Slowenen[...]*, Heidelberg 1919, str. 19–20.

²³ J. Andreae: *Christliche Leichpredig, Bey der Begräbnus des Ehrwürdigen und Hochgelehrten Herrn, Primus Trubern[...]*, Tübingen 1586.

²⁴ M. Trost: *Ena lepa inu pridna prediga per pogrebif [...] Primoža Truberja*. Tübingen 1588. Ta spis je odkril in delno ponatisnil M. Rupel v knjigi *Nove najdbe naših protestantik XVI. stoletja*, 1954 (o Trostu na str. 44 sl., Trostovo besedilo na str. 64–72). Ponovno ga je objavil Jože Koruza (*Trubarjev življenjepis iz časa pred štiristo leti*). Naši razgledi 1986, št. 13, 11. julija, str. 403–404). — O Trostu prim. tudi članek J. Koruze v Slovenskem biografskem leksikonu 12, Ljubljana 1980.

²⁵ O teh Valvasorjevih prispevkih gl. F. Kidrič: *Razvojna linija našega preporoda v prvih razdobjih* (naša op. 3), v *Izbranih spisih I* predvsem str. 219–220, 233–234. — Prim. tudi: B. Reisp: *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana 1983, passim.

²⁶ Rolf Dieter Kluge trdi v referatu *Frühe Tübinger Beiträge zum Verlauf und zur Erforschung der slowenischen Reformation* (v: 16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Ljubljana 1986, str. 214), da je bil Andreaejev biografski oris nad vse pomemben vir tudi za Valvasorja. Toda že Kidrič je v razpravi *Ogrodje za biografijo Primoža Trubarja* (v *Izbranih spisih I* zlasti str. 213) na podlagi kritične primerjave obeh verzij dokazal, da Valvasor ni mogel poznati niti Andreaejevega spisa samega niti njegovih poznejših posnetkov. Dejansko najdemo pri Valvasorju čisto drugačno kronologijo Trubarjevega življenja do l. 1548 kakor pri Andreaeju.

²⁷ Prim. F. Kidrič: *Nepriobčena biografija Primoža Trubarja*. Izvestja muzejskega društva za Kranjsko 19, 1909. — F. Kidrič: *Ogrodje*, passim.

²⁸ C. F. Schnurrer: *Slavischer Bücherdruck in Württemberg*, str. 5–6.

²⁹ J. Dobrovský: *Slavin. Bothschaft aus Böhmen an alle Slawischen Völker...* [Prag 1806. Ponatis: *Slavin. Beiträge zur Kenntniss der Slavischen Literatur, Sprachkunde und Alterthümer, nach allen Mundarten*. Prag 1808. — Dobrovský's *Slavin. Bothschaft aus Böhmen an alle Slavischen Völker...*] Zweite verbesserte, berichtigte und vermehrte Auflage, von Wenceslaw Hanka. Prag 1834. — Spis o Trubarju v prvi izdaji na str. 241–264; na koncu (str. 264) je navedeno »Aus Schnurrers Slav. Bücherdruck in Würtemberg«.

³⁰ Kopitar: *Grammatik*, str. 406.

³¹ Novi Némshko—Slovénski Bukvar al A.B.C. Otrokon. (!) léhko Sastoplen. *Neues Slovenisch—Deutsches der Fassungskraft der Kinder angemessenes A.B.C.* [...] bearbeitet von Johann Nep. Primitz. Grätz 1814. II. Anhang: Primus Truber, str. 142–146, vendar brez navedbe vira. — Zanimiva je tudi obsežna opomba v I. dodatku na str. 104–109 o Trubarju in Dalmatinu. — Na te literarnozgodovinske opombe je opozoril Čop v svojem prispevku za Šafarikovo literarno zgodovino: prim. Šafarik, str. 50–51; *Pisma Matija Čopa II*, 1986, str. 111.

³² F. S. Metelko: *Lehrgebäude der Slowenischen Sprache im Königreiche Illyrien und in den benachbarten Provinzen*. Laibach 1825. Vorrede, str. XVIII–XX.

³³ P. J. Šafarik: *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*. Ofen 1826. 2. natis: Prag 1869.

³⁴ Gl. A. Slodnjak — J. Kos (ur.): *Pisma Matija Čopa II*, str. 21–25. — Po tej izdaji, v katero je vključen tudi Čopov prispevek za drugo izdajo Šafarikove literarne zgodovine, je zdaj mogoče natančno ločiti njegove formulacije od poznejših Šafarikovih predelav in dodatkov.

³⁵ Ta sklep je utemeljen s primerjavo ustreznih odlomkov iz Schnurrerja (passim), Dobrovškega (*Slavin* 1808, str. 241–264) in Šafarika (str. 2–12).

³⁶ Th. Elze: *Primus Trubers Briefe*. Tübingen 1897. — Oris Trubarjevega življenja v uvodu te izdaje je tako rekoč Elzejeva zadnja varianta Trubarjeve biografije in je v marsikaterem pogledu popolnejši kakor npr. zgodnja varianta v razpravi *Die Superintendenden der evangelischen Kirche in Krain* [...], Wien 1863.

³⁷ Ivan Kostrenčič: *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslaven 1559–1565*. Wien 1874. — August Dimitz: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813*. I–IV, Laibach 1874–76; obravnava reformacijske dobe v II. in III. knjigi.

³⁸ L. Žvab: *Črtica o Primoži Trubarji*. Ljubljanski zvon 1884, str. 41–45.

³⁹ Poleg spisov, navedenih v op. 1, prim. še: *Primož Trubar*. Domovina (Celje) 1908; 2. izdaja (ur. M. Rupel) Ljubljana 1950. — *Die protestantische Kirchenordnung der Slowenen im XVI. Jahrhundert*. Heidelberg 1919. — Nadaljnje razprave o reformaciji v *Izbranih spisih I*, kritike in polemike o tej tematiki v *Izbranih spisih III*.

⁴⁰ M. Rupel: *Primus Truber an der Wiener Universität*. Die Welt der Slaven VII, 1962. — M. Rupel: *Primus Truber*. München 1965, str. 23–24.

⁴¹ Jože Rajhman (ur.): *Pisma Primoža Trubarja*. Ljubljana 1986 (Korespondence pomembnih Sovencev, 7).

⁴² O problematiki tega poglavja prim. D. Dolinar: *Reformacija kot problem starejše slovenske literarne vede*. V: Družbena in kulturna podoba slovenske reformacije. Ljubljana 1986, str. 141–154.

⁴³ Kopitar: *Grammatik, Einleitung*, str. XXXIII–XXXIV.

⁴⁴ Kopitar: *Grammatik*, str. 146: »Truber war der erste, der Krainisch schrieb; er ist also unser Kolumbus, und würde mit Recht über Undank klagen, wenn wir sein Verdienst schmälern, und sagen wollen: 'So das E y auf die Spitze zu stellen, sey keine Kunst'.« — Pri njegovih naslednikih je dobila ta primerjava drugačen poudarek: Trubar, naš Kolumb na morju nove slovenske književnosti (tako npr. Levstik 1861 = Zbrano delo VI, Ljubljana 1956, str. 242–243). Primerjava se je še vedno pojavljala celo v polemikah ob štiristoletnici Trubarjevega rojstva, kot npr. pri Ilesiču in Kidriču.

⁴⁵ Šafarik, str. 1–2 in ustrežna mesta v bibliografskem delu. — Prim. *Pisma Matija Čopa II*, 1986, str. 21–25.

⁴⁶ Anton Janežič: *Pregled slovenskega slovstva*. V: A. Janežič: *Slovenska slovnica*. Celovec 1854. — Julij Kleinmayr: *Zgodovina slovenskega slovstva*. Celovec 1881. — Josip Marn: *Jezičnik XXI*, 1883 = *Knjiga slovenska v dobah XVI. in XVII. veka*. — Karol Glaser: *Zgodovina slovenskega slovstva. I. Od početkov do francoske revolucije*. Ljubljana 1894.

⁴⁷ Peter Radics: *Slovenščina v besedi in pismu v šolah in uradih*. Letopis Matice slovenske 1879.

⁴⁸ S. Krelj: *Postila slovenska*, Regensburg 1567, predgovor. Gl. M. Rupel (ur.): *Slovenski protestantski pisci*. 2., dopolnjena izd., Ljubljana 1966, str. 313. — A. Bohorič: *Arcticae horulae*, Wittenberg 1584, predgovor. Gl. Rupel, prav tam, str. 363. — J. W. Valvasor: *Die Ehre des Hertzogthums Crain*. 1689. VI. knjiga, str. 274, 346 in drugje. — A. T. Linhart: *Versuch einer Geschichte von Krain und von übrigen Ländern der südlichen Slaven Österreichs*. II, Laibach 1791, § XXII, str. 357. Prevod: Ljubljana 1981, str. 294. — V. Vodnik: *Povedanje od slovenskiga jezika*. Lublanske novice 1797, 1798; gl. V. Vodnik: *Izbrano delo* (ur. J. Koruza), Ljubljana 1970, str. 90, 91. — J. K. Erberg: *Versuch eines Entwurfes [...]*, ms. 1825; objava v M. Uršič: *Jožef Kalasanc Erberg in njegov Poskus osnutka za literarno zgodovino Kranjske*. Ljubljana 1975, str. 36, 159.

⁴⁹ Kopitar: *Grammatik, Einleitung*, str. XXIX sl. — Vodnik: *Geschichte des Hertzogthums Krain*, Wien 1809, str. 45–46. — Šafarik, n.d.

⁵⁰ Gl. našo op. 46. — Tem hipotezam se je upiral Levstik v recenziji Kleinmayrove literarne zgodovine (LZ 1881 = Levstik, ZD VII, 1958, str. 109–110).

⁵¹ Prim. J. Gruden: *Glagolica v akvilejski metropoliji in njen pomen za slovensko slovstvo*. Katoliški obzornik IX, 1905. — J. Gruden: *K glagolskemu vprašanju*. Prav tam. — Grudnova teorija najbrž ni bila čisto brez zvez s sočasnimi ali malo starejšimi dilemami o uvajanju ljudskega jezika v bogoslužje ali o poskusu oživljanja glagolske liturgije.

⁵² I. Prijatelj: *O kulturnem pomenu slovenske reformacije*. Ljubljana 1908. — F. Kidrič: *Pomote in potvare za razne potrebe*. Naši zapiski VI, 1909 – VII, 1910. — F. Kidrič: *Epilog k Trubarjevemu zborniku*. Naši zapiski VI, 1909. — Oboje tudi v Kidričevih *Izbranih spisih* III, 1978.

⁵³ Zoisovo pismo Vodniku 20. 3. 1794; objava v: *Vodnikov spomenik*, ur. E. H. Costa, Ljubljana 1859, str. 46; prevod v: Pohlin–Zois–Linhart–Vodnik: *Izbrano delo*, Ljubljana 1970 (Naša beseda), str. 18.

⁵⁴ Kopitar: *Grammatik*, str. 393.

⁵⁵ Ta rokopis z naslovom *Basne. Tud za poskušino*, najbrž delo Matija Šnajderja (Schneiderja), je danes izgubljen. Prim.: F. Kidrič: *Dobrovský*, str. 105, 129–131, 228–229; F. Kidrič: *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 490, 536; L. Legiša: *Romanika*, v: *Zgodovina slovenskega slovstva* II, Ljubljana 1959, str. 44. — O Vodnikovem in Kopitarjevem odnosu do reformacije gl. še F. Kidrič: *Epilog k Trubarjevemu zborniku*, 1909, tudi v *Izbranih spisih* III.

⁵⁶ O obravnavi reformacije v slovenski literaturi gl. prispevke M. Kmecla, T. Pretnarja, M. Hladnika, M. Dolgana, F. Zdravca v: *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture* XX, 1984; F. Zdravca v: *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*, 1986; M. Dolgana v: *Družbena in kulturna podoba slovenske reformacije*, 1986.

⁵⁷ A. M. Slomšek: *Slava rajnim rodoljubom in utemeljiteljem našega slovstva*. Drobntine XVI, 1862, str. 72. — J. Marn: *Jezičnik* XXI, 1883, Uvod (brez pag.). — Nekaj podobnih tonov je najti tudi že pri Janežiču in pozneje pri Kleinmayru.

⁵⁸ Gl. Kopitar: *Grammatik*, str. 28. — Toda Kopitar je nasproti Trubarju hvalil Kreljev in Bohoričev jezik (pravzaprav je govoril o Dalmatinu, ker je takrat še domneval, da je on avtor *Postile*), sploh pa je bil prepričan, da je slovenščina že v dobi reformacije dosegla visoko stopnjo slovnične pravilnosti in doslednosti in da se od Bohoričevega časa ni več spreminjala (prim. *Grammatik, Einleitung*, str. XL).

⁵⁹ Josip Benkovič: *Ljubljanska škofija in škofijske sinode*. Voditelj v bogoslovnih vedah (Maribor) IV, 1901. — J. Benkovič: *Slovenski reformatorji*. Prav tam, V, 1902.

⁶⁰ Prim. spise J. Grudna v naši op. 51.

⁶¹ J. Gruden: *Zgodovina slovenskega naroda*. III. Novi vek. Celovec, 1914–16; zlasti str. 639, 644, 648, 656. — Prim. tudi že J. Gruden: *Primož Trubar*. Čas II, 1908, str. 257–268.

⁶² J. Tominšek: *Pesnik Aškerc v borbi za herojstvo*. Ljubljana 1905. — F. Ilešič: *Primož Trubar in njegova doba*. Zbornik Matice slovenske X, 1908 = Trubarjev zbornik.

⁶³ Prim. F. Zdravec: *Cankarjeva ocena slovenskega protestantizma*. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture XX, 1984. — F. Zdravec: *Cankarjeva in Preg-*

ljeva ocena slovenskega protestantizma. V: 16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Ljubljana 1986.

⁶⁴ F. Kidrič: *Primož Trubar*. Predavanje na Radiu Ljubljana 29. 8. 1945. Objava v: F. Kidrič: *Izbrani spisi* I, 1978.